

รสนบกละดรรเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน

เบญจวรรณ สังคมบุรณ

ละครเสภาเกิดขึ้นสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ริเริ่ม คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงปรับปรุงเสภาให้แสดงเป็นเรื่องราว ใช้การขับเสภาดำเนินเรื่อง เรื่องแรกทีแสดง คือ ไกรทอง ในปีพ.ศ. 2492 กรมศิลปากรมีละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนมาแสดง ต่อมาพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ริเริ่มสนับสนุนมาจนถึงได้มีละครอื่น ๆ มาแสดง เช่น ขุนแผนขึ้นเรือน ขุนช้างไถ่นางแก้วกิริยา หันมาและพาวันทองหนี ต่อมาปีพ.ศ. 2536 กรมศิลปากรมอบให้ทางพัฒน์พร้อมสมบัติ นำบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับ

หอสมุดแห่งชาติมาจัดทำเป็นบทละครเสภาแสดงเป็นตอน ๆ จนจบเรื่องก็ได้ได้รับความนิยมจากผู้ชมเหมือนเดิม

การที่ละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนประสบความสำเร็จในการแสดง ผู้วิจัยคิดว่าบทละครน่าจะเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่ง ทั้งนี้เพราะนักทฤษฎีละครสันสกฤตถือว่าละครมีความสัมพันธ์กับวรรณคดี เนื่องจากละครมีหลังการทวงเสียงและความหมาย ในขณะที่ตัวบทวรรณคดีก็อาศัยหลักการกวีของละครมาวิเคราะห์ผลที่มีต่อผู้อ่านได้ ผู้วิจัยจึงได้รื้อฟื้นวรรณคดีในบทละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยใช้ทฤษฎีของวรรณคดีสันสกฤต

ศน.บ.(มธ.), กศ.ม.(บูรพา) อาจารย์ 2 ระดับ 7 โรงเรียนไทยรัฐวิทยา 43 (บ้านคลองเขน)

อ. วิจัยนทร์ ระยอง.

ทฤษฎีรสในวรรณคดีสันสกฤต

รสเป็นทฤษฎีหนึ่งในวรรณคดีสันสกฤต มีพื้นฐานมาจากทฤษฎีรสในการละคร รสเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่านหรือผู้ชม เป็นความเปลี่ยนแปลง ความจับใจที่ไม่สามารถบอกกล่าวเป็นถ้อยคำได้ และเกิดเพียงชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น การที่ผู้อ่านผู้ชมจะเกิดความรู้สึกได้ก็ต้องมีสื่อได้อ่านวรรณคดีที่มีเนื้อหา มีภาษาที่อ่านแล้วรู้สึกคล้อยตาม รู้สึกประทับใจหรือเมื่อได้ชมการแสดงแล้วรู้สึกซาบซึ้งในการแสดงนั้น จนเกิดความรู้สึกเหมือนว่าคนคือตัวละครนั้น ๆ ซึ่งก็อยู่ที่ความสามารถของกวีผู้ถ่ายทอดอารมณ์ไว้ในวรรณคดีหรือผู้แสดงที่ถ่ายทอดอารมณ์กวีได้ชัดเจน ตรงกับใจผู้ชม

อารมณ์ที่กวีถ่ายทอดไว้ เรียกว่า ภาวะ ซึ่งในระยะแรกมี 8 อย่าง คือ ความรัก ความขบขัน ความทุกข์โศก ความโกรธ ความกลัว ความน่ากลัว ความน่าเวรภัยและความพิทวง ต่อมามีความสงบเพิ่มเป็นภาวะที่เก้า

รวมมีองค์ประกอบ 2 อย่าง หรือประกอบด้วยภาวะ 2 ประเภท คือ สดอธิภาวะ (ภาวะหลัก) และวยภิจริภาวะ (ภาวะเสริม)

สดอธิภาวะ หมายถึง อารมณ์ธรรมชาติสามัญที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ทั่วไป ได้แก่ ความรัก ความโกรธ ความขบขัน ความทุกข์โศก ความง่วงมัน ความน่ากลัว ความน่าเวรภัยและความพิทวง

วยภิจริภาวะ หมายถึง อารมณ์ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งคราวและเกิดกับคนบางคนเท่านั้น เป็นภาวะที่มนุษย์ให้สดอธิภาวะเด่นชัดขึ้น บางครั้งจะเป็นตัวแปรที่ทำให้ผู้ชมได้รับรสทางอารมณ์ต่างไปจากรส

ทางอารมณ์ที่กวีถ่ายทอดออกมา มี 33 ประเภท ได้แก่ ความไม่แยแส ความเหนื่อยอ่อน ความงงงอ ความวิหิงสา ความวิมวมา ความอ่อนเพื่อย ความเกียจคร้าน ความอับจน ความวิตก ความหลง ความระแฉิกได้ ความมัวเมา ความอะธาย ความเหว่นไหว ความยินดี ความตื่นตระหนก ความเฉยชา ความงอแงหงอ ความฉันทวัง ความโหยหา ความง่วงงุน ความฉันทิตพิทวงดุจ ความขบขันโหด ความคัน ความแค้น ความเสแสร้ง ความรุนแรง ความพิริยพิทการะห์ ความบวชใจ ความน่าเกลียด ความตาย ความพรั่นพรึงและความโกรธแค้น

ทั้งสดอธิภาวะและวยภิจริภาวะจะชัดเจนยิ่งขึ้นถ้าใช้สื่อเพียงเหตุของภาวะ (วิภาวะ) ผลของภาวะ (อนุภาวะ) และปฏิกิริยา (สาตตวิกภาวะ)

เหตุของภาวะ (วิภาวะ) หมายถึง เหตุการณ์บุคคล หรือสิ่งต่าง ๆ ที่กวีกำหนดไว้ในเนื้อเรื่อง เป็นสาเหตุให้เกิดภาวะต่าง ๆ แก่ตัวละคร เหตุของภาวะ แบ่งได้ 2 ลักษณะ คือ คัมเหตุ (อาณัมภาวะ) และเหตุเสริม (อุททิปภาวะ) ผลของภาวะ (อนุภาวะ) หมายถึง การแสดงออกของตัวละคร ทั้งด้วยคำพูดหรือกิริยาท่าทางที่แสดงให้เห็นว่าตัวละครอยู่ในภาวะอย่างไร

ปฏิกิริยา(สาตตวิกภาวะ) หมายถึง การแสดงออกที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เป็นปฏิกิริยาที่ไม่สามารถหักห้ามได้

ทั้งสดอธิภาวะและวยภิจริภาวะเป็นองค์ประกอบของรสนี้มีเหตุของภาวะ (วิภาวะ) ผลของภาวะ (อนุภาวะ) และปฏิกิริยา (สาตตวิกภาวะ) ช่วยหนุนให้ภาวะทั้งสองเด่นชัดขึ้น กระทั่งทำให้เกิดรสซาบซึ้งในใจผู้อ่านผู้ชม

รสในทฤษฎีการละครรสนกฤตมี ๑ รส
ดังนี้

สฤงคารรส คือ ความซาบซึ้งในความรัก
เกิดจากความรัก 2 ประเภท ได้แก่ ความรักของผู้ที่
ได้อยู่ด้วยกัน (สัมโลกะ) และความรักของผู้ที่อยู่
ห่างกัน (วิประคัมภะ)

หาสยรส คือ ความสนุกสนาน เป็นรสที่
เกิดจากการได้รับความขบขัน แบ่งได้ 2 ลักษณะ
ได้แก่ ความขบขันที่เกิดแก่ผู้อื่น และความขบขันที่
เกิดแก่ตนเอง

ภวณรรส คือ ความสงสาร เป็นรสที่เกิดจาก
การได้รับความทุกข์โศก แบ่งได้ 3 อย่าง ได้แก่
ความทุกข์ที่เกิดจากความอยุติธรรม ความทุกข์ที่เกิด
จากการเสื่อมทรัพย์ และความทุกข์ที่เกิดจากเหตุวิบัติ

เรวทรรส คือ ความแค้นเคือง เป็นรสที่
เกิดจากการได้รับความโกรธ แบ่งได้ 5 อย่าง ได้แก่
ความโกรธที่เกิดจากศัตรู ความโกรธที่เกิดจาก
เพื่อนรัก ความโกรธที่เกิดจากคนรับใช้ และความ
โกรธที่เกิดขึ้นเอง

วีรรส คือ ความชื่นชม เป็นรสที่เกิดจาก
การได้รับความมุ่งมั่นในการแสดงความเป็นปึกแผ่น 3
อย่าง ได้แก่ อ้าให้ (หาหวีระ) ท้าประมุขธรรม
หรือหน้าที่ (จรวหวีระ) และกล้ารบ (รณวีระ)

ภยานทรรส คือ ความเกรงกลัว เป็นรสที่
เกิดจากการได้รับความกลัว แบ่งเป็น 3 ประเภท
ได้แก่ เกิดจากการหวาดกลัว เกิดจากการลงโทษ และ
เกิดจากการข่มขู่

พิภัสสรรส คือ ความเขื่อร่าเริง ขบเขื่อง
เป็นรสที่เกิดจากการได้รับความน่าเบื่อ นำรังเกียจ
แบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่ เกิดจากสิ่งน่ารังเกียจที่
ไม่สกปรก เช่น เมื่อด และถึงน่ารังเกียจที่สกปรก
เช่น อุจจาระ หนอง

อัมฤตรส คือ ความอัศจรรย์ใจ เป็นรสที่เกิดจาก
การได้รับความน่าพิศวงมี 2 ประเภท ได้แก่ เกิดจากสิ่งที่
เป็นทิพย์หรืออภินิหารต่าง ๆ และ เกิดจากสิ่งที่น่ารื่นรมย์

สทมรส คือ ความสงบใจ เป็นรสที่เกิดจากการ
ได้รับความสงบ ผู้ประพฤติกุ้งหวังประโยชน์สุดท้าย คือ
นิพพาน

นักทฤษฎีละครสันสกฤตถือว่าละครมีความ
สัมพันธ์กับวรรณคดี เพราะเมื่อใดที่ละครสื่อไปถึงผู้ชม
แล้วคำพูด ตัวเน้นนับได้ว่าเป็นวรรณคดีและวรรณคดียัง
อาศัยหลักการเกิดรสของละครมาวิเคราะห์ผลที่เกิดขึ้นกับ
ผู้อ่านได้ นอกจากนี้การศึกษารวมกันของกวีกับปฏิกิจยา
ทางวรรณคดีของผู้อ่านเป็นการศึกษาเนื้อในของวรรณคดีที่
มีคุณค่าอย่างยิ่ง ทฤษฎีรสนในการละครจึงถูกนำมาใช้
วิเคราะห์รสในวรรณคดีอย่างแพร่หลาย

ความเป็นมาและแบบแผนการแสดงละครเสภา

ละครเสภาเป็นละครรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นสมัยของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวิธีการแสดง
คล้ายละครนอก การดำเนินเรื่องใช้การขับเสภาเป็นหลัก
มักแทรกบทดลกขบขันแทรกท้องเรื่อง ก่อนจะเป็นละคร
เสภามีการพัฒนามาตามลำดับ ดังนี้

ความเป็นมาของละครเสภา ไม่มีหลักฐานใด
บอกได้ว่าเสภามาจากหลายใด ทราบถึงอะไร แต่ข้อสันนิษ
ฐานของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานวดีดิวงศ์ มีความ
เป็นไปได้มากกว่าเสภาน่าจะเป็นการขับอ่านอะไรสักอย่าง
หนึ่งที่สืบทอดกันมาโดยการขับร้อง ต่อมาเมื่อคนคิดนำ
ท่ามอการขับเสภามาใช้ขับเล่านิทานจนมีผู้นิยมกันมากจึง
ได้มีประเพณีขับเสภาขึ้น ภายหลังมีการขับเสภาที่มีการ
ร้องส่งให้ปีพาทย์รับ มีการบรรเลงเพลงหน้าพาทย์อย่าง
ละคร เรียกว่า เสภาทรงเครื่อง กระทั่งมีผู้คิดทำท่ามอ
ตามเรื่องที่ขับเสภาจึงเรียกว่า เสภาเวที แบ่งออกเป็น 2
ชนิด คือ เสภาวิชานิดเรียบร้อย และเสภาวิชาแบบดลก

เสภาวิชิตเรียบร้อยเป็นเสภาที่ร้อยอย่างงดงามตามแบบแผน เสภาวิชิตแบบคลอกเป็นเสภาที่มีอ้อยคำสำนวนสนุกสนาน ส่วนใหญ่ผู้ขับเสภาจะใช้ปฏิภาณพดลแพรวพราวอ้อยคำเอาจริงให้สนุกสนานยิ่งขึ้น นอกจากนี้ เสภาวิชิตแบบคลอกยังมีการสร้างเหตุการณ์ให้สมจริง มีลักษณะใกล้เคียงกับการแสดงละครมากขึ้น จึงอาจกล่าวได้ว่าเสภาวิชิตแบบคลอกเป็นต้นแบบของละครเสภา

วัตถุประสงค์ในการแสดง จัดขึ้นเพื่อให้คนรุ่นใหม่ได้รู้ว่าละครเสปามีลักษณะอย่างไรและเพื่อให้ได้รู้ว่าละครเสปาเป็นละครที่เข้ากับยุคปัจจุบันได้ การดำเนินเรื่องก็รวดเร็วทันใจผู้ชม

การประพันธ์บทละคร ลักษณะของบทรวบรัด ใช้ถ้อยคำเข้าใจง่าย การตัดต่อบทละครก็เลือกตอนที่มีเหตุการณ์สำคัญมาอยู่ในฉากเดียวกัน มีหลายรส หลายอารมณ์ การเรียงลำดับเนื้อเรื่อง การคิดเลือกข้อความให้มีสัมผัสรับกัน เนื้อเรื่องต้องมีความบันเทิง บทรวด บทรุค การจบเรื่องได้ด้นกัน จึงสำคัญต้องแปรบทบทกลกไว้ด้วยเพื่อเพิ่มอรรถรส

สถานที่ เวทีและฉาก ละครเสปาแสดงได้ทุกสถานที่และทุกโอกาสมีฉากประกอบช่วยให้การแสดงมีความสมจริง นอกจากนี้ยังมีอุปกรณ์การแสดง เช่น มืด ฉาบ ขั้วฉวนในให้ละครมีชีวิตชีวขึ้น

เครื่องดนตรี ใช้วงปี่พาทย์เครื่องใหญ่ การแสดงส่วนใหญ่แสดงในโรงละครจึงใช้ปี่พาทย์ไม้นวมบรรเลงแทนปี่พาทย์ไม้แข็ง เนื่องจากในโรงละครเสียงก้อง ถ้าใช้ปี่พาทย์ไม้แข็งจะไม่ไพเราะเท่าปี่พาทย์ไม้นวม ปี่พาทย์ไม้แข็งจะใช้เฉพาะคอนขับเสภาให้วัดครูและนำริ้วประธมเสปาเท่านั้น

เพลงที่ใช้ประกอบการแสดงละครเสปามีทั้งเป็น 3 ประเภท คือ เพลงหน้าพาทย์ เพลง

ประกอบละคร และเพลงร้อง เพลงร้องในละครเสปามีส่วนใหญ่ใช้เพลงขับเดียวกับเพลงสดขับ การบรรเลงเพลงต้องเลือกเพลงให้เข้ากับสภาพอารมณ์ของตัวละคร เช่น เมื่อกล่าวถึงพระพันวษาจะใช้เพลงขับปี เพราะมีท่วงทำนองที่แสดงให้เห็นถึงความมีอำนาจ ความสง่าของพระมหากษัตริย์ ดังตัวอย่าง

- ร้องเพลงขับปี -

เมื่อนั้น

องค์พระพันวษาเป็นใหญ่

ประทับเหนืออรุณแก้วแวววาว

เสนาเป็นบงคมหาดวังมณฑล

นอกจากนี้ เพลงในละครต้องมีความหลากหลาย เพลงในละครเสปายังมีมากมายหลายร้อยเพลง จัดเป็นหมวดหมู่ตามทฤษฎีของวรรณคดีอันเสกนุสสให้ ดังนี้

เพลงร้องที่จัดอยู่ในทศกัณฐก ๓๓ เพลง ร้องที่จัดอยู่ในกรูณารศ 45 เพลง เพลงร้องที่จัดอยู่ในอิทกัณฐ 33 เพลง

เพลงร้องที่จัดอยู่ในเวทียรรศ 32 เพลง เพลงร้องที่จัดอยู่ในวีรศ 3๐ เพลง เพลงร้องที่จัดอยู่ในหาญรศ 22 เพลง และเพลงร้องที่จัดอยู่ในภานุรศ 3 เพลง

เพลงร้องจัดอยู่ในทศกัณฐกมากที่สุด น้อยที่สุดได้แก่ ภานุรศ ส่วนที่กัณฐกไม่ปรากฏเล่นซ้ำมีความเรียงเคียงที่ตัวละครแสดงออกมักให้ความสนุกสนานมากกว่า หากละครเช่นกันไม่ได้ปรากฏจากความสงบสุขชัดเจนแต่มีแฝงอยู่ในเพลงร้อง เพราะเมื่อเกิดเหตุการณ์โศกเศร้าก็ตามจะมีอยู่ช่วงระยะหนึ่งที่ตัวละครจะเกิดความรู้สึกสงบที่เรียกว่า ปดองคค น้สอสง

การแต่งกาย ละครเสปาแต่งกายตามเชื้อชาติเหมือนกับละครพื้นทาง เช่น นางศรีอภัยมา นางลาวทอง สิ้นแต่งกายแบบทมิฬ หลายชุดพดลก่อนปดองคคเป็นมอญใหม่ก็แต่งกายแบบมอญ เป็นต้น

วิธีแสดง ระยะเวลาไม่มีการขึ้นเสภาให้วิศว
การดำเนินเรื่องมีต้นเสียงกับลูกคู่เป็นผู้ขับเสภาและ
ร้องเพลง ปัจจุบันก่อนแสดงจะมีการขึ้นเสภาให้วิศว
ทุกครั้งเพื่อสนองพระราชดำริของสมเด็จพระเทพ-
รัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี การดำเนินเรื่อง
มีบทเฉพาะบท มีทั้งบทสนทนาโต้ตอบรวมคากับ
บทสนทนาเป็นคำกลอน ตอนใดต้องการตลกปะการ
ว่าอะไรจะมีบทยั่วระบำ เมื่อจบการแสดงจะบรรเลง
เพลงสรรเสริญพระบารมี

การใช้บทละคร มีทั้งบทร้องและบทสนทนา
ระหว่างตัวละคร บางตอนเป็นคำกลอน บางตอน
เป็นร้อยแก้วเหมือนคนพูดธรรมดา บางครั้งมีการ
บรรยายในกรณีต้องการโยงเรื่องให้กระชับขึ้น

การบอกบท การแสดงละครทุกครั้งต้องมี
ผู้บอกบทเสมอ ด้วยเกรงว่าผู้แสดงจะลืมบท เวลา
บอกบทจะบอกล่วงหน้าทั้งบทพูดและบทร้องเพื่อให้
ผู้แสดงฟังแล้วทันบทตาม

การขึ้นเสภา ละครเสภาใช้การขึ้นเสภา
ดำเนินเรื่องแต่ไม่ขึ้นกับรับ จะขึ้นกับรับเฉพาะตอน
ขึ้นเสภาให้ใครเท่านั้น สาเหตุที่ไม่ขึ้นกับรับ ครูแจ้ง
กล่าวก่อน อธิบายว่า การแสดงละครมีเครื่องดนตรี
บรรเลงอยู่แล้วและผู้ชมก็ชมบทพูดตามที่ผู้แสดง
ผู้แสดงไปด้วยจึงไม่สนใจฟังเสียงรับเหมือนกับการ
ขึ้นเสภาทั่วไป ในกรณีแสดงละครผู้ขับเสภาต้องขับ
ให้เข้ากับผู้รับ ผู้รับก็ต้องศึกษากับผู้ขับเสภาด้วยจึงจะ
รู้ได้พอดีกับรับ เวลาขึ้นเสภานอกจากใช้เสียง
แสดงอารมณ์แล้วสำเนียงการขับก็ต้องให้เข้ากับ
เนื้อหาของตัวละครด้วย ย้ำบทใดตัวละครเป็น
เนื้อหาดีต่าง ๆ เวลาขับก็ต้องขับบอกตามนั้น ๆ ด้วย
เช่น เสาอาว เสามอญ

รสในบทละครเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

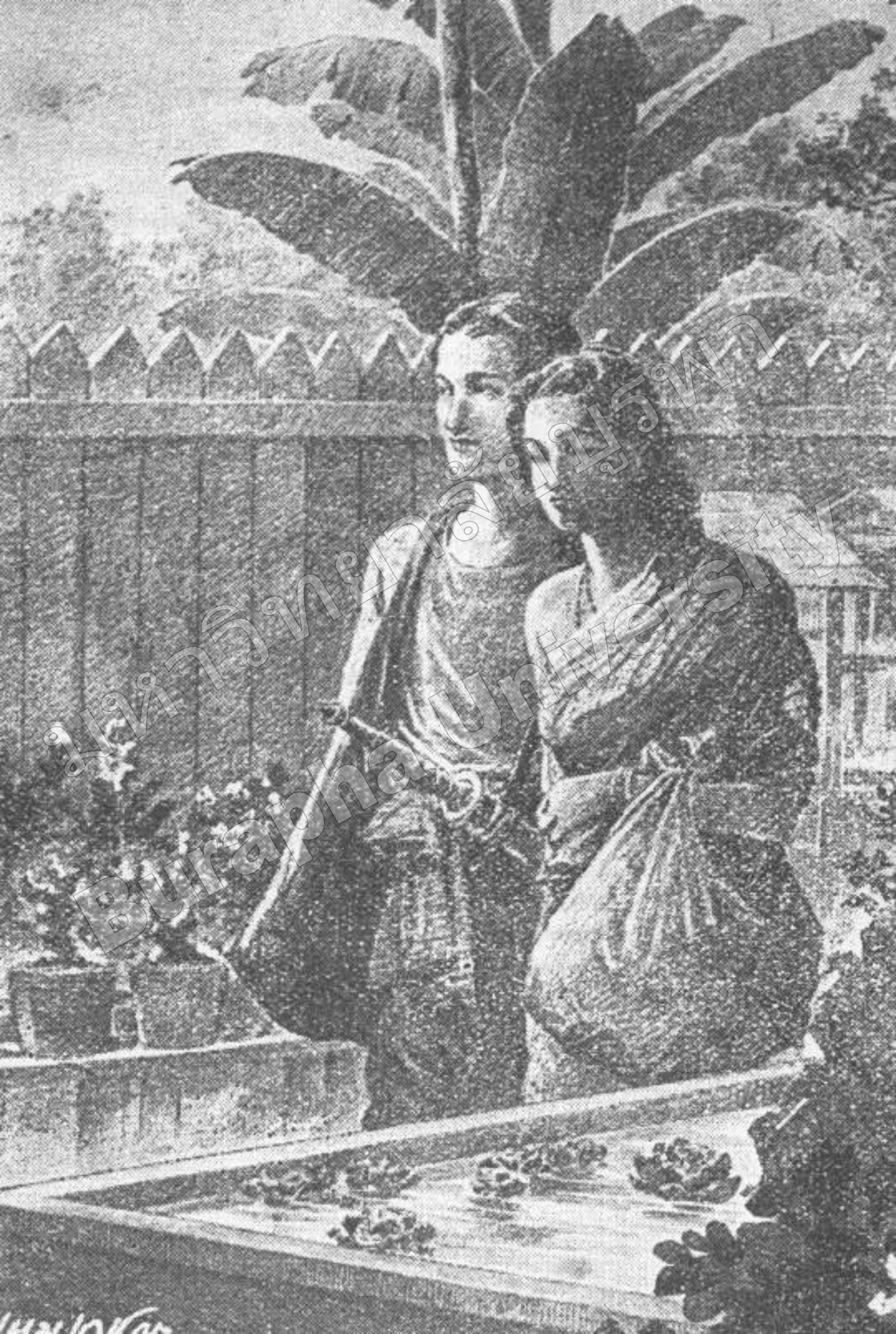
การศึกษาบทละครเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน
เป็นการศึกษาเชิงวรรณคดีวิเคราะห์เพื่อค้นหาคุณสมบัติ
ทางวรรณศิลป์ ได้แก่ วรรณคดี ว่าปรากฏให้เห็นมาก
น้อยเพียงไรและมีลักษณะอย่างไรจึงทำให้ละครเรื่องนี้
ได้รับความนิยมมาทุกยุคทุกสมัย จากการศึกษาพบว่าท-
ละครทั้ง 27 ตอน มีวรรณคดีครบทั้ง 9 รส ซึ่งอาจ
แยกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ รสที่ปรากฏเด่นชัดและรสรองที่
เป็นส่วนประกอบให้เรื่องมีรสที่หลากหลายน่าสนใจขึ้น
ดังจะได้กล่าวถึงรายละเอียดและรสรองตามลำดับ

รสเด่น ได้แก่ วีรธ ทรนการณ กรณารณ
เรารรรณ หนกรณ และอภัยกรณ

วีรธ คือ ความขี้เขม เป็นรสที่เกิดจากการรับรู้
ความมุ่งมั่นในการแสดงความกล้าหาญ ความกล้าหาญที่
ตัวละครแสดงออกเป็นลักษณะของการต่อสู้เพื่อแสดงกับ
สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีทั้งความกล้าหาญในการเสียสละ (ทานวีระ)
ความกล้าหาญในการปฏิบัติหน้าที่ (ธรรมวีระ) และความ
กล้าหาญในการรบ (ภณวีระ)

ตัวละครที่มีความกล้าหาญจนทำให้ผู้อ่านผู้ชม
ได้รับวีรธ ได้แก่ ขุนไกรและขุนแผน

ขุนไกรเดินทางไปด้อมควายทั้งที่มีนางสังหรณ์ว่า
อาจต้องไปตาย ขุนไกรเป็นทหารที่มีความจงรักภักดีต่อ
พระมหากษัตริย์และมีหน้าที่ปฏิบัติตามคำสั่งของเจ้า
เหนือหัว ขุนไกรจำควายเพื่อช่วยเหลือผู้คนให้รอดจาก
ควายขวิด แม้จะเป็นการขัดพระบรมราชโองการต้องได้รับ
โทษ แต่ขุนไกรก็มีได้พรอันพิสดาร ความแค้นเคืองของขุนไกร
สมกับที่เป็นทหารรับใช้บ้านเมือง ด้วยมีความกล้าหาญ
ครบถ้วนทั้ง 3 ประการ คือ ความกล้าหาญในการปฏิบัติ
หน้าที่ ไปด้อมควายตามคำสั่งพระพันวษา (ธรรมวีระ)
ความกล้าหาญในการต่อสู้กับควายป่า (ภณวีระ) และขุนไกร
อดชีวิตเพื่อช่วยเหลือคน (ทานวีระ)

ขุนแผนเป็นนักรบที่กล้าหาญ มีจิตใจเข้มแข็งและมุ่งมั่นปฏิบัติหน้าที่ เห็นได้อากเมื่อขุนแผนแต่งงานกับนางวันทองได้เพียงสองวันแล้วถูกเกณฑ์ไปทัพ จึงจะเสียใจที่ต้องจากคนรักแต่ขุนแผนก็หักห้ามใจลำบากมีความรักมิชอบในหน้าที่ของลูกผู้ชายว่า ต้องเป็นทหารปกป้องบ้านเมือง

ความรักรักคิดถึงต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นคุณสมบัติของขุนแผนอีกประการหนึ่งที่ควรยกย่อง ได้บันทึก เมื่อถูกอำมาตย์ขุนแผนไม่เคยคิดหนีทั้งที่มีวิชาอาคมตะเภาเครื่องพันธนากรไว้ ทั้งนี้เป็นเพราะขุนแผนยึดมั่นในคำสั่งของพระมหากษัตริย์ถึงชีวิต

ขุนแผนมีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ เห็นได้อากขุนแผนยอมมอบตัวเพราะเกรงว่าพระพิรุณกับนางบุษบาจะเดือดร้อนที่ให้ความช่วยเหลือคน

ขุนแผนเป็นผู้เสียสละเพื่อคนที่ตนรัก ได้แก่การยอมมอบตัวต่อพระพันวษาเพราะเกรงว่าลูกเมียจะลำบากอยู่กลางป่า

ขุนแผนแสดงให้เห็นถึงความกล้าหาญ ความมีฝีมือในการต่อสู้มาตลอดตั้งแต่ไปศึกเชิงทอง การต่อสู้กับ วัวกระทิง การต่อสู้กับสมุนของนางวันทอง การต่อสู้กับขุนเพชรขุนรามและการฟัดกับพระเจ้ายี่เมืองใหม่ ขุนแผนเป็นทหารรับใช้ประเทศชาติมาเกือบทั้งชีวิตด้วยความจงรักภักดี จนได้รับพระราชทานยศเป็นหลวงสุรินทราชนิก ปกครองเมืองกาญจนบุรี

การที่ได้รับรู้พฤติกรรมของขุนไกรและขุนแผนในเหตุการณ์ต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องทำให้เกิดความชื่นชมในความกล้าหาญ วีรลจึงเป็นรศเด่นที่สุดในบทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน

กลุ่ดการรศ คือ ความซาบซึ้งในความรัก เป็นรศที่เกิดจากการรับรู้เรื่องราวความรักของตัวละคร มีทั้งความรักของพ่อแม่ที่มีต่อลูก ความรักของลูกที่มีต่อพ่อแม่ และความรักของหนุ่มสาว

ความรักที่ปรากฏอย่างชัดเจนในบทละคร ได้แก่ ความรักของหนุ่มสาว แบ่งได้ 2 ประเภท คือ ความรักของผู้ที่หยัดพรากจากกันหรืออยู่ห่างกัน เป็นความรักที่ผิดหวัง (วิประธัมละ) และความรักของผู้ที่สมหวังได้อยู่ร่วมกัน (สัมโลกะ)

นางวันทอง เป็นตัวละครที่เข้าลักษณะผู้ผิดหวังในความรัก คือ มีความทุกข์เพราะต้องพรากจากผู้เป็นที่รัก อันมีอุปสรรคขวางกั้น ความทุกข์ของนางวันทองเริ่มขึ้นเมื่อขุนช้างมาสู่ขอนางวันทองกับนางศรีประจัน เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้นางวันทองทุกข์ใจแต่ก็ผ่านอุปสรรคไปได้ นางวันทองได้แต่งงานกับขุนแผนมีความสุขอยู่เพียงสองวันก็มีอุปสรรคอีกเนื่องจากขุนแผนถูกเกณฑ์ไปทัพและขุนช้างเริ่มเกลียดว่าขุนแผนค้าย นางศรีประจันบังคับให้แต่งงานกับขุนช้าง ความทุกข์เริ่มเรื้อรังอีกด้านหนึ่งก็ได้ข่าวว่าขุนแผนไม่ค้าย นางวันทองจึงหวังจะได้คู่กับ

ขุนแผนอย่างมีความสุขอันมีอุปสรรคขวางกั้น เพราะขุนแผนพาเมียใหม่มาด้วย อุปสรรคครั้งนี้ใหญ่หลวงถึงต้องตัดขาดจากความเป็นสามีภรรยากัน แต่ก็มีโอกาสกลับมารวมกันอีกครั้งที่มีความสุขอีกครั้งเมื่อขุนแผนพาหนิไปอุปสมบท อุปสรรคก็ยังไม่หมดเมื่อขุนแผนจำขุนเพชร

ขุนรามทำให้มีความผิดคิดตัว ขุนช้างก็เพ็ดทูลต่อพระพันวษาว่าขุนแผนก่อการกบฏ ประกอบกับนางวันทองตั้งครรภ์ อุปสรรคหลายประการทำให้ต้องพรากจากกันอีกครั้งหนึ่ง ครั้นขุนแผนได้รับการอภัยโทษกลับทูลขอ นางลาวทองเป็นเหตุให้พระพันวษากวีร สังอำมาตย์ขุนแผน ขุนช้างจึงได้โอกาสยุคนางวันทองไป เหตุการณ์ครั้งนี้จึงเป็นการจากกันอย่างถาวร เพราะหลังจากนั้นขุนแผนกับนางวันทองก็ไม่มีโอกาสได้อยู่ร่วมกันอีกเลยจนนางวันทองถูกตั้งประหารกล่าวได้ว่าความรักของนางวันทองนั้นเป็นความรักที่ประสบกับความทุกข์ตลอดชีวิต

ตัวละครที่สมหวังในความรัก (สัมโลกะ) ได้อยู่กับผู้ที่ตนรักสมความปรารถนา ได้แก่ ขุนช้าง พระไวย และพลายบัว จะเห็นได้ว่าถึงขุนช้างจะไม่รักคนที่นางวันทองรัก แต่เมื่อผิดหวังจากขุนแผนนางก็พอใจให้รักขุนช้าง

ได้และอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุขส่วนพระไวกับ
พลายบัวไม่มีอุปสรรคอะไรมาจนกระทั่งมาจนถึง
กันมีความทุกข์เพราะความรัก ดังนั้น ความรักของ
ตัวละครทั้งสามนี้จึงจัดอยู่ในความรักที่สมหวัง

นอกจากความรักของหนุ่มสาวแล้วยังมี
ความรักที่ซาบซึ้งระหว่างพ่อ แม่ ลูก ที่มีความห่วงใย
ความปรารถนาดี ความวิตกกังวล มากที่สุดคือ ได้แก่
ความห่วงใยที่นางทองประศรีมีต่อขุนแผน เห็นได้
จากนางคอยชี้แนะตักเตือนอยู่เสมอ ทั้งในด้านหน้าที่
การงาน ความรักและครอบครัว ความห่วงใยที่นาง
ทองทองมีต่อขุนช้าง ยิ่งนางจะไม่ชอบที่ถูกเจ้าแม่
นิสสัยไม่ดี แต่ตามขุนช้างมีทุกข์นางก็คอยปลอบใจ
สิ่งใดที่ลูกต้องการก็อวยพรให้สมหวัง ความห่วงใยที่
นางเกษมมีต่อนางสาวทองเห็นได้จากการอบรม
สั่งสอนลูกให้รู้หลักการครองเรือนที่ดี การปรานีปฏิบัติ
สามีเพื่อความสุขของครอบครัว ความปรารถนาดี
ของแม่คำแมงกับนางศรีเงินนางทองที่อยากให้นาง
สาวทองมีสามีที่ดีจะได้มีอนาคตที่รุ่งโรจน์ และความ
วิตกกังวลของนางศรีเงินเมื่อรู้ว่าพลายเพชร
ทองบัวจะตามไปอ้างเห็นพลายทอง

กล่าวได้ว่า ทั้งความรักของคนวัยหนุ่มสาว
และความรักของพ่อแม่ที่มีต่อลูกก่อให้เกิดความ
ซาบซึ้งประทับใจในความรักความผูกพันที่ตัวละคร
มีต่อกัน ศพคารณ จึงเป็นระบอบอีกประการหนึ่ง

ภพพรณ คือ ความสงสาร เป็นเรณที่เกิด
จากการได้รับรู้ความทุกข์โศกของตัวละครแล้วก่อให้เกิด
ความสงสาร เห็นใจ ปรารถนาจะช่วยเหลือให้
พ้นทุกข์ที่มาจากด้านเหตุผลต่าง ๆ กัน ได้แก่ ความทุกข์
ที่เกิดจากความอยุติธรรม เช่น การที่ขุนไกรถูก
ประหาร ขวนให้รู้สึกเวทนามสงสารเพราะขุนไกรเป็น
คนดีที่หาได้ยาก ขุนไกรมีจิตใจที่งดงาม เห็นได้จาก
ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ความรับผิดชอบ
ในหน้าที่การงานและครอบครัว ความมีคุณธรรมที่
ช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่คำนึงถึงตนเองแต่ความเสียสละ

ของขุนไกรกลับได้รับผลตอบแทนที่เลวร้าย เรื่องราวของ
ขุนไกรจึงชวนให้สลดใจอย่างยิ่ง

ความทุกข์ที่เกิดจากความเลื่อมลทรลย์ การที่ขุน
ไกรถูกประหารเป็นเหตุให้ครอบครัวประสบเคราะห์กรรม
ครั้งยิ่งใหญ่ ได้แก่ ทรัพย์สินสมบัติถูกริบ ถูกเนรเทศหนี
ราชภัย นางทองประศรีจึงเป็นผู้ที่ได้รับความเห็นใจมาก
อีกคนหนึ่ง

ความทุกข์ที่เกิดจากความวิบัติ คือ การสูญเสีย
คนรัก การประสบเคราะห์กรรมของตัวละคร ตัวละครที่
ทำให้ผู้อ่านได้รับรสดังกล่าว ได้แก่ นางวันทอง จะเห็นได้ว่า
นางวันทองตกทุกข์ได้ยากเกือบทั้งชีวิต เริ่มตั้งแต่เป็นสาว
จนถูกประหาร เหตุการณ์ที่ทำให้สงสารนางวันทองมาก
ที่สุดมีอยู่ 2 เหตุการณ์ คือ เมื่อครั้งขุนแผนไปทัพแล้ว
หลงไปเป็นเหตุให้ขุนช้างใช้ความเจ้าเอวให้ทองคาง
ศรีประจันว่าขุนแผนตาย นางวันทองจึงถูกบังคับให้
แต่งงานกับขุนช้าง เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้นางวันทองมี
เคราะห์กรรมอย่างที่สุดเพราะเรื่องร้ายต่าง ๆ รุมเร้าเข้ามา
หานางพร้อมกันหลายด้าน ความทุกข์ที่นางได้รับทำให้
รู้สึกเศร้าโศกไปกับชะตากรรมนั้น

เหตุการณ์ที่ทำให้ความรู้สึกสงสารนางวันทอง
อย่างลึกซึ้งอีกเหตุการณ์หนึ่งก็คือ นางวันทองถูกประหาร
ความวิบัติที่นางได้รับเกิดจากบุคคลที่ต่างก็รักนางมาก
ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นขุนแผน ขุนช้าง หรือพระไว แต่
ความรักนั้นทำให้นางพบจุดจบของชีวิตอย่างไม่มีทาง
หลีกเลี่ยง เคราะห์กรรมของนางวันทองจึงสร้างอารมณ์ผู้ชม
ให้เวทนามอย่างยิ่ง

เวทนาม คือ ความแค้นเคือง เป็นเรณที่เกิดจาก
การรับรู้ความโกรธ หรือการกระทำที่รุนแรงของตัวละคร
ซึ่งทำให้ผู้อ่านผู้ชมรู้สึกเห็นใจผู้ที่ถูกทำร้าย ขณะเดียวกันก็
รู้สึกไม่พอใจต่อตัวละครผู้กระทำกรรมนั้น

ตัวละครที่ทำให้ผู้อ่านผู้ชมเกิดความไม่พอใจมาก
ที่สุดคือขุนช้าง เพราะขุนช้างเป็นคนที่มีค่านิยมในความพ
โอใจของคนเป็นใหญ่ สิ่งใดที่ขุนช้างต้องการขุนช้างจะทำทุก

วิถีทางให้ตามสมหวัง ใครไม่คำนึงถึงคนอื่นว่าจะเจ็บป่วยหรือทุกข์ทรมานอย่างไร

เหตุการณ์ที่ทำให้เกิดความรู้สึกไม่พอใจ ขุนช้างมากที่สุดมี 2 เหตุการณ์ ได้แก่ ขุนช้างไปทอดกฐนเณรศรีประจันว่าพลาดแก้วตายและตอบไปทำเอาคันโพธิ์เถียงตามของขุนแผนกับนางวันทอง เหตุการณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าขุนช้างขาดคุณธรรม ถึงกับแย่งชิงภรรยาคนอื่น เข้าทำนองที่ว่าไม่ได้ด้วยเจ้าก็เอาด้วยกล ไม่ได้ด้วยมนต์ก็เอาด้วยกลา เหตุการณ์ที่สอง ได้แก่ ขุนช้างดวงพลางงามไปปิ่นแก้ว พุศิดจอนสอม ความใจร้ายของขุนช้างทำให้เกิดความรู้สึกโกรธเคือง เพราะพอเขามเป็นเด็กก็อ้อมไม่รู้ว่าเรื่องราวที่ผู้ใหญ่หมายใจกัน และถ้าจะคิดถึงเรื่องราวที่ผ่านมา ผู้ที่ทำให้เกิดเรื่องราวทั้งหลายก็คือขุนช้างนั่นเอง

นอกจากความโกรธเคืองที่ผู้อ่านผู้อ่านมีต่อตัวละครแล้ว ยังมีเหตุการณ์ที่บ่งชี้ถึงความโกรธเคืองของตัวละคร เช่น ขุนแผนโกรธขุนเพชรขุนรามที่ด่าว่าพ่ออวด นางวันทองโกรธนางลาวทองที่แย่งสามี แล้วถึงพูดว่าให้เจ็บใจ เป็นต้น

ความโกรธเคืองที่ตัวละครแสดงออกทำให้รับรู้ด้วยความเข้าใจ เราทราบของบทละครเรื่องนี้จึงเป็นหน้าที่ควมให้รู้ความเรื่อถึงกัน

หาสรณ คือ ความสนุกสนาน เป็นสิ่งที่เกิดจากการได้รับความขบขัน แบ่งได้ 2 ลักษณะ คือ ความขบขันของผู้อื่น หมายถึง การพูดหรือทำให้ผู้อื่นขบขันแล้วจึงรู้ว่าสิ่งที่เรากำลังทำเป็นตลกขบขันแก่ผู้อื่น ส่วนความขบขันตนเอง หมายถึงตัวละครรู้สึกขบขันขึ้นตนเองหรือมีคนทำให้ขำ โดยแสดงอารมณ์สนุกสนานเรีงร่าเมื่อเกิดความพอใจหรือเมื่อขบขันตัวละครอื่น

เหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละครจัดอยู่ในหาสรณทั้งสองลักษณะ คือ ความขบขันของผู้อื่นและความขบขันของตนเอง

เหตุการณ์ที่ทำให้สนุกสนานมากที่สุดมีอยู่ 2 เหตุการณ์ ได้แก่ ขุนแผนเป็นเณรตักบาตรแล้วให้กุมารทองแก้อึ้งขุนช้างด้วยการเอาหม้อข้าวห้อยคอ เอาคันท่อทาน้ำแกงเนื้อตัว และขุนแผนยังเขียนรูปคำซึ่งความหมายโดยนัยหมายถึงสวัชระเพศหญิงไว้ที่คันคอขุนช้าง เหตุการณ์สองนี้ให้ความเบิกบานใจที่คนร้ายกาจอย่างขุนช้างได้รับความอับอาย

เหตุการณ์ที่สอง เมื่อครั้งพระไวศรกับพลายชุมพล ทั้งคู่พูดและทำทางที่หลอกลวงแล้วเอาพระไวศรให้ ความสนุกสนานมากอีกตอนหนึ่ง เราจะควตตอนพระไวศรแต่ทั้งนี้จึงมักจะมาแสดงเสมอ

ตัวละครที่ทำให้เกิดความรู้สึกขบขันมากที่สุดคือขุนช้าง ทั้งคำพูดและทริยทางที่ขุนช้างแสดงออกไม่ว่าจะเป็นเรื่องความรัก ความโกรธ ความทุกข์โศก ตลอดจนการแต่งตัวล้วนทำให้ขบขันทั้งนั้น

ตัวละครที่มีส่วนทำให้เรื่อเรื่อของละครสนุกสนานยิ่งขึ้น คือ นางวันทอง ขุนแผน นางศรีประจัน และนางเทพทอง ผู้อ่านจะได้รู้ความขบขันจากกิริยาเวาที่ตัวละครพูดได้ตอบกัน ได้แก่ข้อคำที่นางวันทองด่าว่าขุนช้าง นางวันทองทะเลาะกับนางลาวทอง นางวันทองพูดว่าเหินเมฆขุนแผน ขุนแผนว่ากระหนกระเทียบนางวันทอง นางเทพทองด่าว่าขุนช้าง ข้อคำที่ตัวละครกล่าวโต้ตอบกันมีทั้งข้อคำกะหนแถมที่ฉีกซึ่งจิตใจและแผลงล้อเอื้ออื้น เป็นที่สออารมณ์ผู้อ่านผู้อ่านอย่างยิ่ง

นอกจากเหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละครดังกล่าวแล้ว ยังมีเรื่องราวที่ให้อ่านสนุกสนานขบขันแทรกเข้าไปในบทละครเกือบทุกตอน เช่น ทำทางที่ขุนช้าง นางเทพทอง และนางศรีประจันแกล้งอึ้งขุนแผน ทำทางเม้าเถ้าของขุนช้างในงานแค้นงานพระไวศร เป็นต้น

อภุทธ คือ ความอัสรวรยั เป็นเรื่องที่เกิดจากการได้รับรู้ความพิศวง มี 2 ประเภท คือ ความอัสรวรยัที่เกิดจากสิ่งที่เป็นทิพย์หรืออภินิหารต่าง ๆ และเกิดจากสิ่งที่เป็นธรรม

ภยานกรรณ คือ ความทรงจำ เป็นสิ่งที่
เกิดจากการรับรู้ความน่ากลัว แบ่งเป็น 3 ประเภท
ได้แก่ ความกลัวที่เกิดจากการหือกลัว ความกลัวที่
เกิดจากการสัมผัส และความกลัวที่เกิดจากการมองเห็น

ความสงบใจที่ตัวละครแสดงออกเป็นลักษณะ
ของความระลึกได้ถึงกฎธรรมคำสอนของพุทธศาสนา
เป็นลักษณะของความปองคต ถมรับว่าวิถีชีวิตของมนุษย์
ก่อนเป็นไปตามกระแสกรรม

ตัวละครที่แสดงถึงความสงบใจคือขุนแผน
เห็นได้จากขุนแผนหยุดฟังคำห้ามปรามของนางทอง
ประศรีที่ว่าคนเรานั้นชั่วเจ็ดทีดีเจ็ดหนอย่าผูก
พยาบาทให้เป็นกรรมติดตัว และด้วยความรักที่มีต่อ
นางวันทองกับลูก ขุนแผนยอมมอบตัวด้วยจิตใจ
ที่สงบ

ดังนั้น เมื่อได้รับรู้ถึงความสงบแห่งจิตใจ
ของตัวละคร ความสงบใจจึงเกิดแก่ผู้อ่านด้วย เรียก
ว่าได้รับศานตรสต์ด้วยเช่นกัน

บทละครแผนเรื่องขุนช้างขุนแผนทั้ง 27 ตอน
มีรสวรรณคดีครบทั้ง 9 รส แยกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ รสที่
ปรากฏเด่นชัดและรสรองที่เป็นส่วนประกอบให้เรื่องมีรสที่
หลากหลายมากยิ่งขึ้น รสเด่นมี 6 รส ได้แก่ วีรรส
ศฤงคารรส กรุณารส เราทรรส หาสรรส และอัชฌาทรรส
รสรอง (รสเสริม) มี 3 รส ได้แก่ ภาษกรรพ ทิภักถรส
และศานตรส การที่บทละครแผนเรื่องนี้มีรสวรรณคดี
ครบทั้ง 9 รส เนื่องจากมีเรื่องราวที่เร้าใจชวนให้ติดตาม
เหตุการณ์ในบทละครแต่ละตอนมีรสเด่นรสรองที่
หลากหลาย จึงได้รับความนิยมของคนอ่านถึงปัจจุบัน

